

SOCIJALIZAM, SOCIOLOGIJA, SVETOST

Nikola Dugandžija

Centar za društvena istraživanja, Zagreb

Revija za sociologiju, Vol. IX, 1979 (1—2): 41—47

Već površnim istraživanjima očigledno je da pojam svetoga nije inherentan samo deklariranoj religijskoj svijesti, nego da se može primijetiti i u mnoštvu ljudskih tvorevina ili odnosa koji predstavljaju izraz najviše odanosti ili strahopoštovanja. Pojava je prisutna u suvremenom društvu, uključujući i socijalizam, ništa manje nego u ranijim razdobljima, s povremenim intenzitetom koji baca u zasjenak ostale euforične ili poklonstvene radnje. Kako su posljedice ove pojave značajne za društveni i individualni život, znanost se ne može oglušiti o njeno proučavanje, bar ne ona koja ne strepi od rezultata do kojih bi mogla doći. Ako je sociologija jedna od pozvanijih disciplina koja može ispitivati društvenu konotaciju svetosti, onda ona mora, naročito ako je marksistički orijentirana, nastaviti istraživati svetost i tamo gdje vlada privid svjetovnosti.

Sveto je antiteza profanom. U njemu njegov tvorac ne traži znanstveno provjerene osobine. Ono što definira svetim za njega ima egzistencijalnu vrijednost, koja mu pomaže u življenju. Tu se radi o udovoljavanju potrebama za orijentacijom, sigurnošću, integracijom, što se uvijek nalazi pred iskušenjima slabljenja, ali i o procesima tonifikacije najrazličitijih psihičkih i emotivnih stanja. Ova stanja izrastaju u svetom do neuobičajenih razmjera i postepeno se izuzimaju od onih zakona koji su inače primjereni svijetu prirode i društva. Pojedinci, grupni odnosi ili svojstva, ideologije ili prošlost, ali i sve ono na što u određenom trenutku bude upravljena pažnja društva, može se pretvoriti u kulturni objekt opskrbljen svojstvima svetosti, u drugim slučajevima pridodavanim klasičnom bogu. Sposobnost za oduševljavanje, uživljavanje, ali i spremnost na pokornost odsustvo težnje za odnosima ravnopravnosti kao i prihvaćanje dogmi kao zadovoljavajućeg okvira orijentacije — sve to dolazi u obzir da društvo ponovi i na sadašnjim stupnjevima razvitka. A zašto ne? Ono, što je bilo univerzalno svojstvo dijela ili čak najvećeg dijela društva, nije izgubilo podlogu da se ne pojavi i danas kada se tek iskušavaju nove mogućnosti.

Ima skeptika koji vjeruju da su svi naponi u gradnji svijeta bez predrasuda uzaludni, »Huk vremena očarava još samo žutokljunce i fanatike.«¹ — kaže jedan. Tvrdnja je ekstremna ali navodi na razmišljanje. U kojoj je mjeri socijalizam uspio utjecati na idole koje je zatekao u svom nasljeđu

¹ Emil M. Sioran, Kratak pregled raspadanja, Matica srpska, (s. 1.), 1972, str. 159.

ili ih je sam počeo stvarati? Da li je »religija svakodnevnog života« rezervirana samo za prošla vremena ili se probija i ispod suvremene prakse, koja, suviše zaokupljena sama sobom, ne primjećuje koliko odražava naivne nade? Ako je odgovor imalo potvrđan treba ići u dublja pitanja. Na primjer, da li je društveni život uopće moguć bez mistifikacija i da li ukazivanje na idole ili čak pokušaj njihovog rušenja nije uzaludan a u pojedinim trenucima i sumnjiv posao? Nije li potreba za povećavanjem svjetovnih vrijednosti jača od svih programa koji nastoje desakralizirati svijet? Pitanja se ne mogu riješiti u okviru sociologije, ona nadmašuju znanstvene mogućnosti ali bez sociologije se ne može učestvovati u pokušajima odgovora.

Poznato je da niti jedno društvo ne ulazi bez teškoća u analizu svojih svetinja budući da one predstavljaju simbole zajedničkog života i svojim svojstvima nadahnjuju svoje vjernike. To, ipak, nije dovoljan razlog da se o njima ne pokuša razmišljati — bez obzira na rizik i nerazumijevanje koje takav pristup izaziva. Otpor se stvara jer objekti koje ljudi diviniziraju imaju u njihovim životima izuzetnu ulogu i to od one koja zaista blagotvorno djeluje na njihov život kad im ništa drugo ne može pomoći, pa sve do umišljene pomoći, koja iako umišljena, ima smisao. Sociologija se mora zanimati za posljedice takvih ljudskih opredjeljenja, koja iz vremena u vrijeme, od jedne sredine do druge, od najobrazovanijih pripadnika društva do nepismenih, neprekidno iznad ljudskih glava uzdiže karizmu, sazdanu od neudovoljenih ljudskih želja. Karizma je sastavljena od uobraženja, ali uobraženja — kako je primijetio Jung — imaju u ljudskim životima onu snagu koja nimalo ne zaostaje za najstvarnijim pokretačima i treba zaista biti doktrinar pa ne primijetiti kakvu ulogu pojedine ideje, a među njima posebno one opsesivne, imaju u svakodnevnoj praksi. Marx kaže da na reformu svijesti treba djelovati »pomoću analize mistične, samoj sebi nejasne svijesti, pojavljivala se ona religiozno ili politički.«² To je program koji ne može zastarjeti, jer kako je u društvu i danas prisutan ideološki pristup stvarnosti, a uz to je poznato da se veća zabluda jedino može zamijeniti manjom, onda takve analize imaju razloga ne samo zato što se na taj način nešto saznaje, nego i zato što se tako vrši demistifikacija i onih uvjerenja koja su daleko od »dobroshvaćenih ljudskih interesa«.

Objekti obožavanja, naročito ako su inkarnirani u kakvoj osobi, instituciji ili ideologiji, nisu nipošto neutralni do te mjere da samo osluškuju želje svojih vjernika, izlazeći im u susret i za to primajući dužnu pažnju i pijetet; oni i sami traže ponašanje po svom modelu i karakteristikama. Istina, oni podrazumijevaju da ih nitko ne može dosegnuti, i da će i dalje ostati besprimjerni po intenzitetu svoje karizme, ali nisu ni toliko naivni da dozvole različitost vjerničkog ponašanja i, naročito, mišljenja. Oni, ako su predstavljeni živim osobama, još i zovu ljude da iskažu bogatstvo svojih raznolikosti, ali to nikako ne treba shvatiti ozbiljno. Stvarnu različitost uvijek i ubrzo proglase herezom i napadom na sve vitalne narodne interese. Sloboda je za njih samo privid i kad oni kažu za nekoga da je slobodouman, to zvuči omalovažavajuće, baš kao da kažu da je sloboda iz-

² Karl Marx, Friedrich Engels, Rani radovi, Naprijed, Zagreb, 1967, str. 232.

vodiva samo iz njihovog tumačenja i poimanja stvarnosti. Sposobnost svetih instanci da igraju značajnu ulogu u društvu, ne proizlazi samo iz njihovih svojstava (koja u nekim vidovima, naročito u voljnim, zaista mogu biti izrazita), nego izvire i iz svojstava onih pripadnika društva koji traže kompletiranje vlastite insuficijentnosti divinizirajućim objektima svoje mašte.³ Možda je pretjerana ona misao koja kaže da, vjernici svetosti nastaju tako lako, kao što lakoća pada preteže nad težinom dizanja uvis, ali njihov broj nikada ne treba zanemariti. Među njih ulaze svi oni koji traže spas, pa ako im stare ustanove ne ulijevaju dovoljno povjerenja, a sadašnji ljudski odnosi su pod nepovoljnim znakovima, oni traže nove objekte na koje će prenijeti svoju povećanu težnju k očinskom posredstvu. Ali, u ovu grupu ulaze i ljudi željni ceremonija i obreda, a karizmatičke instance im neštedimice pružaju ovakvu okrepu. Ni na težnju za izvjesnošću ne treba zaboraviti. A karizma pojedinaca ili grupe, ideologije ili bilo čega što ponese svojstva ove izuzetnosti, nikada nije u nedoumici u pogledu budućnosti, bar dok sja.

Da li da se sociologija bavi ovim predmetom? Da li bespućima i kolebanjima svoje mladosti dodati još jedno polje koje uvećava teškoće zadovoljavajuće kvantifikacije? Pa ipak, ona ovaj zadatak mora preuzeti i to ne samo unutar svojih metodskih kriterija, nego i u okviru teorijske rasprave koja bi pojavu postavila unutar korelata kojima i pripada. Već samo postavljanje ovoga problema u okviru istraživanja bilo bi dokaz da društvo otvara tabuizirana područja svoga života i da je zainteresirano da unese više svijesti u svoja nesvjesna ili predsvjesna stanja i procese. To nije pleoaje za posvemašniju prevagu svijesti nad svim područjima nesvjesnog ili predsvjesnog. Uostalom, to ni nije moguće i više je zahtjev za društvenim otvaranjem onoga istraživačkog postupka, koji, stavljajući pod povećalo pretpostavke čovjekovog duhovnog života, proširuje i poznavanje društva. Da li će se tim putem otkriti nešto što neće biti u interesu pojedine društvene grupe, za to sociologija ne može biti odgovorna. To je već produžetak onog prastarog pitanja, u kojoj mjeri istina može biti dobrodošla. Ali, ako ova disciplina nije jedina odgovorna za prihvaćanje, odbacivanje ili prešućivanje istina, ona ipak može upozoriti tko istinu prihvaća a tko joj se opire. Može se postaviti i pitanje na koje ne mora sama odgovoriti — koji sve smisao u životu imaju mistifikacije i zašto se najčešće unose u život nesvjesno? Ako i dokaže da u sadašnjoj povijesti idoli nisu nikada nedostajali može upozoriti kako ih nikada svi pripadnici društva nisu prihvaćali. Svojim metodama, a metodom analize sadržaja kao najpodesnijom, ona ističe razlike poklonstvenih oltara za pojedine grupe. Tako se iza hvalisavosti nekoga vremena otkrivaju prikrivene djelatne tendencije, o kojima se, da se parafrazira Marx, neće suditi samo na temelju izjava njihovih aktera, nego i na temelju stvarnoga dometa misli i postupaka.

Idući tragom ovakvih pitanja, pokazalo bi se da nije nevažno što se pretvara u sveto. Jer, sveto nije samo odraz (promjenljivih) okolnosti iz kojih nastaje. Postavši jednom takvim, pretvara se i samo u izvor autonomne akcije, pa svojim svojstvima utječe na sredinu iz koje je i izniklo.

³ «Kad ono što želimo ne možemo ostvariti u realnom svijetu, tad sami sebi pričamo snove.» (Pierre Janet, Ljubav i mržnja, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 245.)

Ova svojstva mogu biti različita, od ispoljavanja brige za dobrobit grupe, pa sve do autokratskih tendencija osamostaljenog objekta. Najčešće se ipak radi o stvaranju sindroma autoritarnog karaktera, kad brahijalnom silom, kombiniranom u novije vrijeme efikasnijim sredstvima usmjeravanja misli, posvećena veličina ističe svoje pretenzije na najviše prihvaćanje. A kako se u osnovi suvremenog svijeta još uvijek radi o autoritarnom karakteru društva, s odstupanjima koja predstavljaju samo pauzu u općem pravilu, aspiracije svetih presizanja jedva da ne mogu uspjeti. One istraživaju čudi takvog društvenog supstrata koji traži i pronalazi jake autoritete, koji predstavljaju putokaz i ujedno »spašavaju« svog pripadnika od preuzimanja odgovornosti za vlastite postupke. Svetilišta drugih vrsta najčešće se tretiraju i progone kao izraz zlokobnih zabluda, ali na sreću za sankcioniranu svetost, ona se rijetko oglašavaju provodeći vijek u podzemlju.

Zato za znanost, posebno za sociologiju, nije nevažno otkrivati što u neugašenom porivu prema jakim prizorima povijesti čovjek preobražava u sveto i tko tome više inklinira. Izučavanje psihologije zidanja svetih zdanja neumitni je uvjet otkrivanja dubinskih poriva koji učestvuju u njihovom porastu. Ali, da bi se o tome moglo više reći, mora se poći od analize onog društva koje pogoduje svetoj povijesti od njenih učesnika koji igraju igru unaprijed predviđenih postupaka. Je li moguće da je takav ishod inherentan čovjekovoj prirodi? Možda ukazivanje na svete prikaze i opsesije potkopava najdublje temelje ljudskog boljitka? Možda, ali prije nego što se to ustvrdi potrebno je znati zašto se pred nekom svjetovnom veličinom, predočenom u kakvoj individui, pred ideologijom pokreta, pred zastavom određenih kombinacija boja, pred bilo čime odabranim za takve potrebe, često postupa toliko snishodljivo, ustrašeno, predvidljivo. Na takvom zadatku sociologija nije svemoćna, ali ona može svojim instrumentarijem, i još više svojim opredjeljenjem, započeti onu zadaću oko demistifikacije idola, o kojima jedva da se nešto dosad saznalo. Zanimanje za ispitivanjem svete čovjekove prošlosti i sadašnjosti može se još jednom propustiti, to je čak u skladu sa znanošću pretvorenom u poslušno oruđe grupnih interesa. Međutim, ako se radi o znanosti inspiriranoj Marxovim zahtjevom kritičke analize svih misterija, onda znanost koja to propušta, služi drugim ciljevima. Razumije se, slobode za znanost nema tamo gdje čovjek nije slobodan i njegov je odnos toliko isprepleten, da uvijek jedna strana proizlazi iz druge.

Sociologija kao slobodna analiza postojećeg? Zadatak složen, kome su zapreke oduvijek bile pravilo. Društvo samo u rijetkim trenucima želi saznati produbljenu istinu o sebi. Potom, po tko zna koji put, zatvara se spremnost za otvaranje onih pitanja za koje se ne zna unaprijed odgovor. Kritičnost se proglašava destruktivnošću a apologija stvaralačkom kritikom. Svetost raste. Nema tog društva u kojem ne postoje stalni pritisci prastarih predodžbi koje samo u različitim oblicima izazivaju posvetu njegovih pojedinih dijelova, pretvarajući društvene vrijednosti u regije sakrosanktnosti. Povremeno nastaje pravo bujanje ovakvih procesa. No, hipertrofija svetosti implicira i određene posljedice i ako se one ispoljavaju u snažniju konformističkih svojstava vjernika, slabljenju povjerenja u mogućnost stvaranja svijeta bez nadređujućih autoriteta, prihvaćanju svake sadašnjice kao

apartne osobe kojoj se valja dodvoriti, tada propuštanje otpora takvom svijetu represije i ograničenosti udaljuje društvo od onih ciljeva, koje si ono postavlja i koje proklamatorski uvijek tako i zvuče. Vjernici posvećenih veličina, čija je mjera na razini krilatica svoga vremena, niti ne primjećuju koliko su oni sluge onih gospodara kojima uporno sami razapinju nebo. Svijet ne cskudijeva događajima koji to mogu ilustrirati. Sveto se rasprostiralo i rasprostire se u nedostatku onih načina življenja koji bez posvete nalaze svoju dovoljnost. Iz sadašnje se perspektive ne može niti zamisliti vrijeme u kojem će biti drugačije.

Sociologija može pokazati što postaje svetim i zašto. Tako se bolje shvaća jedna od pokretačkih snaga. Odgovori na pitanja mogu pokazati da li je varljivo uvjerenje kako profani život nije moguć bez sakralne posvete, ili događanja daju više prava onoj tvrdnji kojoj je u korijenu uvjerenje da uvijek postoji dio društva kod kojega izostaju sakralni motivi. Tim putem će se moći i odgovoriti na pitanje da li se vrijednosna orijentacija, bez koje ljudi ne mogu živjeti, može izjednačiti sa svetim ili postoje i druge vrijednosne orijentacije, koje nadmoći svetoga — neupitnoga, suprotstavljaju autonomnost svog pristupa, čak i kada privid prihvaćaju, ali sada kao izraz čudnovatih putova ljudske psihe. Ako se ta druga pretpostavka pokaže istinitom, tada izraz »sveto« neće morati biti izbačen iz rječnika, čak ni preformuliran, ali će se pod njim podrazumijevati oni sadržaji kojima su ljudi, u siromaštvu drugog opredjeljenja, morali davati toliki značaj. Očigledno je da znanstveno stvorena jasnoća neće biti proširena na sve pripadnike društva, koji će i dalje tražiti »još nešto«, ali će biti jasnije pod kojim kondicijama su ljudi stvarali i stvaraju svete privide. Ako suvremeno društvo ne bude više radilo na tom zadatku, ono će se i dalje moći opravdano tretirati izvršiocem epohalnih ekonomskih i društvenih preobražaja, ali nitko neće moći dokazati da je ono na polju demistifikacije svetih privida počelo ostvarivati one ciljeve koje si inače pripisuje u zadaću i koje je u oficijalnoj verziji već gotovo ostvarilo. Tamo, gdje se institucionalizacija društva povećava a pravna prenормiranost prikriva mističnim velom stvarno stanje, prodiranje u najdublje regije motiva ljudskih vjerovanja je otežano. Tu na površini života lebde fraze, iako ljudi, dogmatski formirani, upravo njima teže. Zato ovdje pitanje o pozadini vrijednosnih pretpostavki nailaze na otpor ili se prešućuju. To je napr. i razlog zašto se Marxov poziv na kritiku postojećeg odvraća od suvremenosti i premješta na prošlost. Ali, bez primjene ovog zahtjeva na svaku situaciju, može se, doduše, očekivati da će napredak u prerađivanju prirodnih bogatstava biti nastavljen i da će lice zemlje mijenjati i dalje izgled, ali je neopravdano očekivati da će se smanjiti uloga idola, a inferiornost ljudskog poziva biti izmijenjena. U svakom takvom društvu realno je očekivati da će se prokazivati svetost izvjesnih vrsta, ali da će ono fanatično braniti svoje svetinje, čak i onda kada ga vode u propast ili mu do najmanjih granica smanjuju moć rasuđivanja. Bar je dvadeseto stoljeće bogato primjerima koji na to ukazuju.

Ni socijalizam nije izbjegao naddređujućoj snazi fantazmagoričnih veličina i bilo bi nerazumno očekivati da ih može lako prevladati. U pojedinim trenucima pripadnici ovoga društva upotrebljavaju riječ »svet« kao da ona ima različit kontekst od onoga u drugim društvima. Važno je, stoga, znati

koja ih je socijalna ili duhovna pozadina potakla da svoje radnje zaogrću autoritetom svetosti i ujedno vjeruju da su nadvladali sudbinu svih ranijih društava. Ako je sveto tlo, ako su svete granice, ako je sveta nacija, ako je vođa posvećen, ako su udruženja sakrosanktna, ako je ideologija mesijanskog karaktera, onda to nešto znači. Tada tu u pozadini postoji baza suvremenosti iz koje se takve predodžbe i javljaju, ali i oni arhetipovi koji su preživjeli sve društvene promjene i ostali nadmoćna snaga. U isto vrijeme vidjelo bi se da postoje i oni uzroci koji u preostalom dijelu društva izazivaju skepsu prema tako sazdanom svijetu i posjeduju vjeru u njegovo zidanje uz misli i osjećaje koji ne moraju biti udruženi s autoritetom svetosti. Na takvom zadatku nije neizvodivo nastojati, iako do danas svijet ne živi u takvim društvenim odnosima koji bi bez opasnosti po elementarne uvjete života to omogućili, a pogotovo podsticali. Stoga i nadalje produbljeni interes za ov opodručje ostaje prepušten individualnom riziku. To mora znati svatko tko se tim područjem bavi i ako ovdje učini i najmanji pomak, učinio je dosta. Toliko su premoćne one »društvene činjenice« koje u samozadovoljstvu s postojećim lako marginaliziraju ili potiskuju svaki novi ugao promatranja svijeta.

Pristup slobodnijem istraživanju svetoga pokazao bi brojnost njegovih funkcija. Ta brojnost nije bez razloga. Tako bi se razumio i impozantan vremenski slijed svetih objekata i brz neuspjeh svakog pokušaja da ih se dovede u pitanje. Istraživanje svetoga, prije svega je težnja za njegovim objašnjenjem. Tim će se putom moći i lakše razlikovati različiti oblici svetosti, oni koji su pomagali čovjeku kad je sve drugo zatajilo, ali i oni koji su bili vješto naturani u očekivanju naknadnih rezultata. Tu se može utvrditi koliko je ljudska sklonost k predrasudama prisutna, ali i uočiti zašto idoli još uvijek mogu izazivati euforična raspoloženja kod vjernika. Takva otkrića nisu potrebna samo za svođenje iluzija na više ljudske a manje fantazmagorične sadržaje, nego su i pretpostavka produbljenog osmišljavanja svakodnevnog života. Upućivanjem na izvore svetih sadržaja, ne upućuju se oštrice na sadržaje fantazme ili imaginacije, budući da su one sastavni dio bogatstva čovjekovog svijeta, ali se unosi više svjetla u nesvjesni i predsvjesni život, iz koga, kao iz kakvog sabirališta, neprekidno izviru fantastični ali i fantazmagorični sadržaji unutar kojih su oni sveti samo jedan od njihovih poznatijih dijelova.

Teškoća dolaženja do istine o svetim sadržajima nije razlog da se na tom putu zastane. Istine do kojih se dođe, mogu biti i neprijatne, ali društvu, pogotovo socijalističkom, ne smije biti stalo samo do svog održanja. Održanje društva može počivati na mistifikaciji, postupcima koji ne brinu za moralne implikacije činova, represiji kojom se pomaže takvo održavanje. Ali, zar postoji ijedna društvena situacija koja bezuvjetno traži prikrivanje istine o nastalim fetišima? U povijesti ima primjera da su u najkritičnijim trenucima, kad je doista bilo u pitanju elementarno održanje novog društva, paralelno tekli naponi oko provjeravanja vrijednosnih pretpostavki na kojima ono počiva. I nikada ovakva otvorenost nije društvo dovela u krizu, nego više oni postupci koji su svjesno ili nesvjesno zatvarali krug pitanja o idejnom i emotivnom životu društva unutar koga su sveti sadržaji uvijek imali istaknuto mjesto. Sociologija se zato, osim što istražuje onu stvarnost

koja se iskazuje egzaktnim pokazateljima, mora pozabaviti i onim stanjem ljudskog duha za čiju analizu nije dovoljno samo poznavati brojke, nego se mora obraćati i na složene elemente duhovnog života, unutar koga vrednovanje i definiranje svijeta ima značajan udio. Tako se lakše može dokučiti doseg tekuće prakse, može se uočiti koji to konstituensi djeluju iz prošlosti i na sadašnjost i zašto se volontarističkom regulativom ne može potisnuti mitizam. Tako bi se pokazalo da je mitsko predočavanje svijeta stalni pratilac svakog društva i da mnoštvo postupaka i vjerovanja današnjice vuče porijeklo iz osvita ljudske historije. Sveto bi tako bilo prepoznato kao sastavni dio svake kulture, ali bi njegovi destruktivni nanosi dosljednije bili razlučeni od ostalih. Bio bi to i prilog nastojanjima da se naivne ljudske predodžbe odvoje od zloupotrebe tehničara, koji sklonost k održavanju svetih privida koriste za održavanje svoje moći. Možda sveto tada više nebi bilo ni oštrica koja je uzdizala jedne a ekskomunicirala druge suprotstavljajući jedan dio društva drugom, nego bi bilo prihvaćeno kao plod ljudske uobrazilje, koja na svojim čudnovatim putovima neprekidno uspostavlja posvećeni svijet za one koji to žele.

Nikola Dugandžija

SOCIALISM, SOCIOLOGY, SANCTITY

(S u m m a r y)

All social changes to date have not brought manmade sanctity into question. Grounded in the lives of people as one of the greatest values and distinguished from the profane according to characteristics which escape human measurement, the sacred is also preserved in socialism. This is evidenced by the fact that not only have the archetypes survived from which one can create such ideas, but also all those creative factors have appeared which the existing world turns into the completion of sacred products. Changing places in society (in which a part of its members also insert the need for submission to authoritative grandeur in the conception of dignity), the sacred is nevertheless most often embodied in the leader, the nation, in ideology. With the translation of the products of society into sacred objects, their believers unconsciously (except when it concerns conscious instrumentalization) in this way realize those interests which represent an expression of everyday life needs.

Divinized objects sometimes are benign for society, but sometimes can have catastrophic consequences.

The task of sociology is to raise the most elementary questions on the circumstances in which the old sacred objects are retained and new ones appear. This is especially the case in socialism in which unjustifiably a tacit conviction is created that it constructs history unburdened from known illusions. Such study would then also provide more satisfactory answers to the question of whether life of a society without illusions is at all possible.

Translated by
Donna Parmelee